

Сластьон С. Е.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА УМОВНОГО РЕЧЕННЯ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню семантико-синтаксичної структури умовного речення в кримськотатарській мові. В ній аналізується специфіка побудови умовних конструкцій, їхня граматична організація, структурна особливість та семантичне значення. Окрема увага приділяється класифікації умовних речень залежно від типу умови, вираження причиново-наслідкових відношень, способу реалізації предикатів та морфосинтаксичних засобів, що сигналізують про умовність висловлення.

Умовні речення в кримськотатарській мові становлять складний феномен, який має свої особливості в межах загальнотюркської мовної системи. У роботі розглядаються синтаксичні моделі умовних конструкцій, зокрема їхні різновиди за ступенем ймовірності виконання умови: реальні, потенційні та ірреальні (гіпотетичні). Аналізується роль часово-модальних форм у побудові умовних речень, способи вираження гіпотетичності та ймовірності, а також вплив контексту на інтерпретацію умовних значень. Дослідження базуються на аналізі текстового матеріалу з різних стилів кримськотатарської мови – художньої літератури, публіцистики та усного мовлення. Ґрунтовний аналіз із репрезентативними прикладами дозволяє виявити як спільні риси, так і унікальні особливості кримськотатарських умовних конструкцій. Отримані результати сприяють глибшому розумінню граматичної системи кримськотатарської мови та її типологічних характеристик. У науковій статті запропоновано класифікацію умовних речень в кримськотатарській мові за структурно-семантичним принципом. За таким поділом виокремлено п'ять типів умовних речень в кримськотатарській мові. Додатково розглянуто суміжні граматичні явища: така композиція роботи зумовлена тим, що у здобувачів освіти часто виникають труднощі в процесі вивчення кримськотатарської мови як іноземної. Адже умовні речення в тюркських мовах, зокрема і в кримськотатарській мові попри свою чітку структурну особливість, можуть нести різні семантичні значення, які залежать від виду умови, що реалізується в основі такого речення.

Ключові слова: умовне речення, кримськотатарська мова, семантико-синтаксична структура, типологія, тюркські мови, граматична організація.

Постановка проблеми. Після затвердження «Концепції розвитку кримськотатарської мови» Кабінетом Міністрів України у 2021 році з боку державних і громадських освітніх установ унаочнилась низка проєктів щодо відродження та збереження кримськотатарської мови. Більшість освітніх програм та науково-педагогічних матеріалів з кримськотатарської мови стосувались фонетичного та лексико-граматичного шарів мови, а також машинного перекладу. Питання ж синтаксису кримськотатарської мови посіло периферійне місце у цій парадигмі, що актуалізує потребу у детальному розгляді семантико-структурних аспектів даного мовленнєвого рівня. Зокрема й для «оживлення» лексичного рівня у спілкуванні необхідне відтворення закінченої думки з використанням відповідного вокабулярію, що неможливо без розуміння побудови простих і складних речень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному тюркологічному мовознавстві питання синтаксису у своїх працях розглядали Е. Акмоллаєв [1], А. Меметов, Алієва Л. [4], К. Оказ [5], Іслямов А. [3], Арнаутова А. [2], Гулюсой І. [10] та ін.

Зокрема в кримськотатарській мові проблему умовних речень досліджували у граматичній площині як вид складнопідрядного речення. Е. Акмоллаєв у підручнику з «Практикуму кримськотатарської мови» окремо маркує підрядні з умовною структурою як поступкову пропозицію у складнопідрядному реченні (далі по тексту СПР), зазначаючи, що подібна структура підрядного дозволяє мовцю експлікувати сенси невиконаної умови та відсутності реалізації дії в головному реченні [1, с. 113].

У статті «Складнопідрядне речення з підрядними причинами в сучасній кримськотатарській

мові» А. Арнаутова наводить приклад структури одного з двох типів складнопідрядного речення, «в яких головна частина розташовується перед підрядною, а підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучника «çünkü», а також поєднання афікса умовного способу -sa/-se і сполучника «ki»» [2, с. 2]. На мою думку варто зазначити, що сполучник «çünkü» не поєднується, а замінюється конструкцією – дієслово з афіксом умовності -sa/-se із додаванням компоненту «kerek ki». Наприклад: а) *«Tamağı asabiyet-ten qarılrsa kerek ki, davuşını tüzetmek için öksürüp aldı. / Через нервозну захриплість горла, йому довелося прокашлятися, аби повернути голос. б) O subetke serbest ceriyan bermek istedi, çünkü özü resmîy laqırdığa alışq adam degil. / Він хотів дати розмові вільний виклад, тому що був не звиклим до офіційних бесід» (б).* Таким чином, на прикладі останнього речення можна продемонструвати іншу синтаксичну конструкцію, що не призведе до зміни сенсу – *«Özü resmîy laqırdığa alışq adam olmasa kerek ki, o subetke serbest ceriyan bermek istedi. / Оскільки він не був звиклим до офіційних бесід, хотів дати розмові вільний виклад».*

А. Меметов та Алієва Л. у підручнику «Qırımtatar tili (standart seviye)» деталізують, що умовні афікси у дієсловах використовується в СПР з додатковим підрядним [4, с. 112–113], наприклад: *«Müdirimiz nenî aytsa, ocalar onı yarpağa azır ediler / Щоб не сказав завідувач, вчителі готові були це виконувати»*, або ж підрядним місця: *«Qayverde olsa da qırımtatar adamı, evde berilgen edepi open qala / Де б не була кримськотатарська людина, виховання, що дали вдома з нею й залишається» (Цит.моя – С.С.); часу – «Cenk aqqında ne vaqıt laf çıqsa, adamlar kederlener / Кожного разу коли розмова заходить про війну, люди засмучуються» (Цит.моя – С.С.); та власне умови: *Esse eger serin yeller, kelir yarem qoqusı / Як подмухає свіжий вітерець, так і лине запах коханого (8).**

Одне з найгрунтовніших досліджень умовних речень в тюркських мовах здійснив Ількін Гулісой. Предметом його дослідження стало вивчення способів творення умовних речень в турецькій та азербайджанській мовах. Посилаючись на працю Абдуллаєва А. «Сучасна азербайджанська мова» [9], та інших науковців І. Гулісой вказує на класифікацію умовних речень із врахуванням не лише власне умовного компоненту речення, а й виду зв'язку головного речення з умовною підрядною частиною речення. Таким чином, Абдуллаєв А. маркує наступні види речень за функцією умовного компоненту по відношенню до

головного речення в азербайджанській мові: підметове, присудкове, додаткове, обставинне часу, місця, способу дії, кількості та міри; порівняльне [9, р. 359]. До подібної класифікації вдаються й кримськотатарські лінгвісти Меметов А., Алієва Л., Оказ Л. та ін.

Постановка завдання. Загальновідомим в структурі творення умовних речень в тюркських мовах є додавання афікса -sa/-se до дієслів в підрядній частині безсполучникового речення, та наявність сполучника «eger» у сполучникових умовних реченнях. Однак, як зазначає І. Гулісой, включення афіксів умовності -sa, -se у морфологічній побудові дієслів в тюркських мовах не завжди позначає умовне речення за семантикою [10, р. 88–89].

Така структурна подібність та різниця в значенні ускладнює вивчення та розуміння явища «умовності» в тюркських мовах серед студентів, що вивчають й кримськотатарську мову як іноземну зокрема. Наша мета полягає в актуалізації іншої класифікації умовних речень: за принципом семантико-структурної особливості власне умови, що реалізується в них. Подібною методикою при поясненні умовних речень користуються викладачі західноєвропейських мов, що навчають за стандартами «Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти (CEFR)». На матеріалі з кримськотатарської мови такий вектор систематизації матеріалу репрезентовано вперше. Згідно з ним умовні речення в кримськотатарській мові поділяються на п'ять типів.

Виклад основного матеріалу. На основі кримськотатарської мови такий вектор систематизації матеріалу репрезентовано вперше. Згідно з ним умовні речення в кримськотатарській мові поділяються на п'ять типів. **Перший тип** – це так звана «нульова умовність», коли висловлюються щодо загальних істин, або ж наукових фактів. Комунікативна ситуація цілком реальна і дійсна. В таких реченнях використовується наступна схема: в умовній частині до дієслова додається афікс -sa, -se та особовий афікс, у другій частині дієслово функціонує у теперішньому простому або тривалому часі. Наприклад: «а) *Buzni qızartsañ, o iriy. / Якщо нагріти лід, він тане; б) Paranı sevseñ, özünü soyasñ. / Коли полюбиш гроші, себе втрачаєш; в) Küneş çıqsa, ava sıcaqlana. / Як сонечко вийде, йде потепління» (Цит.моя – С.С.).*

Другий тип – умова щодо результату уявної майбутньої ситуації яка цілком ймовірна. Структура такого умовного речення складається з дієслова з афіксом умовності -sa, -se та особовим афік-

сом, у другій частині дієслово у майбутньому часі двох форм: категоричній (Qatıy kelescek zaman) та невизначеній (за формулюванням С. Усеїнова «постійній» формі (Daimiy kelescek zaman)), що узгоджено з особовим афіксом. Приклади: «а) *Meni çağırşalar, sıynğa baracağım*. / Якщо мене запросять, я точно прийду на зібрання; б) *Eger olar toıy yarpşalar, biz kelermiş*. / Якщо вони робитимуть весілля, то ми певно прийдемо» (Цит.моя – С.С.). Необхідно зазначити, що в ситуації коли умова стосується події, що відбуватиметься у далекому майбутньому, використовується друга невизначена форма дієслова на -г, -аг, -ег, – уг, -іг, -іг.

Третій тип використовується коли йдеться про можливий результат уявної ситуації в теперішньому чи майбутньому часі. Умова мала б статися (могла б відбутися) у минулому, а теперішня чи майбутня ситуація була іншою. Схема побудови третього типу умовного речення складається з основного дієслова з афіксом умовності -sa, -se до якого додається допоміжне дієслово *edi* з особовим афіксом; у другій частині речення – дієслово у майбутньому часі двох форм (категоричній та невизначеній, залежно від рівня впевненості дій мовця) із допоміжним дієсловом *edi* з особовим афіксом. В якості прикладів: «а) *Meni çağırşar ediler, men barır (baracaq) edim*. / Якби мене запросили, я б пішов; б) *Sen iş tapsa ediñ, men pek qıvanar edim*. / Коли б ти знайшов роботу, я б дуже зраділа; в) *Eger bizler mindan ketse edik (edimiz), olar hoş yaşar ediler*. / Якби ми звідси поїхали, вони б щасливо жили» (Цит.моя – С.С.).

Четвертий тип – позначає умову, коли будується гіпотеза щодо іншого минулого, де щось відбулося або не сталося, і ми уявляємо інший (щодо реалітету – малоімовірний) результат теперішнього чи майбутнього. Структура такого умовного речення складається з основного дієслова з афіксом майбутнього категоричного часу на -saq, -cek, – acaq, – ecek до якого додається допоміжне дієслово *olmaq* із афіксом умовності -sa, -se та *edi* з особовим афіксом, а друга частина речення формується дієсловом у майбутньому часі двох форм (категоричній та невизначеній) із допоміжним дієсловом *edi* з особовим афіксом. Наприклад: «а) *Biz Qırımdan ketecek olsa edik, ruslar pek raat olur ediler (olacaqlar)*. / Якби ми з Криму збирались поїхати, росіяни були б дуже раді; б) *Bu vazifeni yarpşaq olsa ediñ, endi becerer ediñ*. / Якби ти (насправді) збирався зробити це завдання, вже б і подужав його» (Цит.моя – С.С.).

Іншим варіантом для утворення такого типу умовного речення є конструкція, де до основного

дієслова з афіксом умовності -sa, -se та афіксом особи додається допоміжне дієслово *bilmek* (*bile*). Енвер Акмоллаєв пояснює, що подібне умовне речення використовується на позначення розпачі, смутку мовця щодо реальної ситуації: «*Eger cenk toqtatılşar bile, russiyenen qomşu memleket olaraq olıp tuabbet yaşamacaqmız*. / Навіть якщо і війна завершиться, будучи державою по-сусідству із росією, ми не житимемо у злагоді. *Eger qalğan üç kün içinde bütün küş-quvet qoyulıp çalışşar bile, aylıqqa berilgen vazifelerini yıp çıqmaz*. / Якщо він(вона) навіть впродовж цих трьох днів, зібравши всі сили, буде працювати, то не зможе виконати всі надані завдання» (Цит.моя – С.С.).

В умовних СПР для підсилення поступки у підрядній частині відбувається коренева редуплікація дієслова в умовній формі на -sa, -se із додаванням афіксу наказового способу дієслова -sa, -se та узгодження з особою: «*İç bir türlü şaraitte munafıqlıq yarpşacağın, kimseni satmaycağın, nasıl telüke olsa-olsun, keri qaytmaycağın için vade ber!* / Пообіцяй, що за жодних обставин не вчиниш лицемірства, нікого не зрадиш, хоч якою й буде загроза, ніколи не повернешся назад» (7). «*Ne qadar adam kelse-kelsin, toıy er bir olacaq*. / Скільки б не прийшло людей, весілля все одно буде» (Цит.моя – С.С.).

У процесі вивчення кримськотатарської мови, через подібність афіксів на позначення умовності та однієї з трьох форм наказового способу дієслова, часто виникають труднощі. Для диференціювання цих двох граматичних явищ, необхідно пам'ятати, що повне співпадіння відбувається лише у II-й особі однини наказового способу дієслова. Така імперативна форма зазвичай використовується для привертання уваги адресата в момент розгортання дії (ситуації) в якій перебувають обидва мовці: «*Baqsa, terekler yıqlayatalar!* / Дивись, дерева падають»; «*Barsa anda, saña faydalı olur*. / Сходи-но туди, тобі корисно буде» (Цит.моя – С.С.). Іншим мовним елементом, що помилково перекладають як частину умовного речення є питальна частка «yoqsa» / «хіба»; «або ж», що завжди виконує функцію протиставлення однієї частини речення до іншої, наприклад: «*Çatlaq içinden keçmek için yerden degil, yüksekte divar kertigi boyu yürmek gerek, yoqsa, adam suv aqıntısı içine yıqlıp, elâk ola bile*. / Щоб пройти крізь щілину, потрібно йти не по землі, а високо над землею – вздовж виступу стіни, або ж можна, впавши у течію, й загинути»; «*Yoqsa, eliñ-ayağın zıncır ile bağli, Sibirge ketecek, anda çürüyecseñmi?* / Або, із закованими у кайдани руками і ногами,

до Сибіру – гнути там поїдеши, га? (7); «*Yoqsa qasevet etecekmi?/Хіба хвилюватиметься?*» (Цит. моя – С.С.).

П'ятий тип умовного речення номінується «неподільним», або ж еліптичним типом умовного СПР. Вперше цей тип умовності описав Герберт Честер Наттінг на початку ХХ століття. Працюючи з латиномовними текстами та досліджуючи граматику та синтаксис латинської мови, Г.Ч. Наттінг зазначає, що наприклад, у висловлюванні Цицерона: «Позбудьтеся цієї думки, позбудьтеся печалі» (*Tolle hanc opinionem, luctum sustuleris*) (11, р. 94) – структурно дієслово має форму імперативу (наказу), але сенсово позначає радше умову, хоча й не має знаку або морфеми умовності. Такі умовні речення він відносить до розряду «еліптичних умовних речень», де структурно (експліцитно) умова опущена, але семантично (імпліцитно) вона збережена [11, с. 95–96].

У кримськотатарській мові еліптичні умовні речення найчастотніше зустрічаються у прислів'ях та крилатих виразах: «*Таñ atmay, kün doğmaz.* / Коли сходу сонця немає, то й день не розпочнеться. *Yel esmeden, yapraq teprenmez.* / Без дмування вітру і листочок не ворухнеться. (український еквівалент: «Під лежачий камінь і вода не тече»). *Vaşıñ eki olmağance, malıñ eki olmaz.* / Поки не станеш вдвічі розумним, то і статків не подвоїється. *Kök ağlamağance, yer külmez.* / Допоки небо не заплаче, земля не всміхнеться» (1, с. 120). Структура таких речень немає граматичних ознак умовності, однак у семантиці дія головного речення реалізується через умову, що реалізується в підрядній частині за допомогою афіксів -may, -mey, -mağance, -megrince та -madan, -meden.

До еліптичних умовних речень можна віднести і деякі прості поширені речення та СПР з підрядними часу, місця, способу дії. З одного боку, у таких реченнях питання від головної частини до підрядної має формулювання – коли? де? у який спосіб?, а з іншого, має «підсилювальний» сполучник «навіть», що також додає модус несподіваності: навіть коли, навіть у такий спосіб... тощо. Таке формулювання семантично позначає «навіть за умови (хоч за умови), коли/де/ коли у такий спосіб» буде відбуватися дія. Структурно у кримськотатарській мові воно формується трьома способами: 1) у підрядній частині за допомогою заперечної форми дієслова “baqmaq” узгодженого з особою: «*Yağmur yağıp başlağanına baqmay, Ukrain askeri şahidlerni yoq ete.* / Навіть коли (навіть якщо й)

і дощ починається, український воїн знищує шахеди» (Цит. моя – С.С.). 2) У підрядній частині за допомогою заперечної форми дієслова “baqmaq” із додаванням афіксу -dan, -den – “baqmadan”. Частіше у реченнях, де дія відбувалась (відбулась) у минулому: «*İndemey, sigarını yaqtı ve, keç maal olğanına baqmadan, Közev Mustafanıñ evine ketti.* / Мовчить, запалив папіросу, хоч й було пізно, пішов до будинку Мустафи Козева» (7). 3) У підрядній частині за допомогою дієслова доконаного виду та післяйменника “soñ bile”: «*Barişiq añlaşmalar imzalanğan soñ bile, biz davaşlarımıznı toqtatıp olmazmız.* / Навіть після підписання мирних угод, ми не зможемо припинити чвари. *Qırım tatarlar Avropada yerleşken soñ bile, tuvğan toprağına asret olalar.* / Навіть коли кримські татари вже й оселилися у Європі, (а все ж) скучають за рідною землею» (Цит. моя – С.С.).

Ще одним аспектом, що потребує роз'яснення щодо побудови умовних речень є сполука слів «kerek olsa», яка, маючи чітко виражену граматичну структуру умовного компонента, семантично може позначати не завжди умовність. Це залежить від місця розташування даної сполуки у реченні. Таким чином, на початку речення зазначена сполука перекладається виключно як умовна фраза – «якщо буде потреба» («якщо треба»): «*Kerek olsa, Meydanğa adamlar çıkarlar.* / Якщо потрібно, на Майдан люди вийдуть» (Цит. моя – С.С.). Коли ж така сполука слів розташована в кінці речення, то вона може мати амбівалентне значення: чи то умовне, як у попередньому варіанті, чи то у значенні вставного слова «мабуть» на вираження невпевненості мовця. Для порівняння: «*Men bütün kerekli nesnelerni internetten simarlarım, elbette, kerek olsa...* / Я замовлю всі необхідні речі з інтернету, звичайно, якщо потрібно...»; «– *Siz qaç yıl devamında bu hastalıqnen oğraşasız? – Bilmeyim, dört-beş yıl, kerek olsa...*» / «Скільки років ви хворієте цим захворюванням? – Не знаю, чотири-п'ять років, мабуть...» (Цит. моя – С.С.).

Висновки. Умовні речення в кримськотатарській мові попри свою чітку структурну особливість, можуть нести різні семантичні значення, які залежать від виду умови, що реалізується в основі такого речення. З огляду на суміжність афіксальної форми, часом повний збіг умовних компонентів з іншими граматичними явищами, – тема вивчення таких речень стає однією з найскладніших аспектів у кримськотатарській мові, що потребує подальшого розгляду та аналізу.

Список літератури:

1. Акъомллаев Э. С. Кырымтатар тилининъ амелияты. Синтаксис. Ташкент: Укитувчи, 1989. 160 с.
2. Арнаутова А. Р. Складнопідрядне речення з підрядними причини в сучасній кримськотатарській мові. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: філологія. соціальні комунікації. Тюркські мови.* 2020. Том 31 (70) № 1. С. 1–8. URL: <https://salo.li/e4048a0> (дата звернення: 20.12.2024)
3. Ислямов А. Татар тильнинъ грамматикасы. Кысым синтаксис. Симферополь: Кырым АССР девлет нешприты, 1940. 120 с.
4. Меметов А., Алієва К. Кримськотатарська мова (рівень стандарту): підручник для 11 класу з навчанням кримськотатарською мовою закладів загальної середньої освіти. Чернівці: Букрек, 2019. 208 с.
5. Оказ Л. С. Складне речення. Матеріали спецкурсу з синтаксису кримськотатарської мови. Симферополь: ТНУ, 2002. 115 с.
6. Шамиль Алядин. Иблисининъ зияфетине давет. Leyla Emirova. [Електронний ресурс]. Електрон. текст, дані. 2013. URL: <https://salo.li/37a8936> (дата звернення: 27.12.2024)
7. Шамиль Алядин. Теселли. Leyla Emirova. [Електронний ресурс]. Електрон. текст, дані. 2013. URL: <https://salo.li/4f0688e> (дата звернення: 12.12.2024)
8. Юсуф Болат. Арзы кыыз. (7 левалы музыкалы драма). Leyla Emirova. [Електронний ресурс]. Електрон. текст, дані. 2013. URL: <https://salo.li/4f0688e> (дата звернення: 20.12.2024)
9. Abdullayev, Ə., Seyidov Yu., Həsənov A. Müasir Azərbaycan Dili, IV Hisse. Sintaksis. Bakü, “Şərq-Qərb”. 2007. s.424. URL: <https://www.anl.az/el/Kitab/252289.pdf> (дата звернення: 26.12.2024)
10. Gulusoy, İlkin. Gulusoy, İ. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde şart cümlesine dair. *Türkiyat Mecmuası*. 2019. № 29 (1), P. 81–92. DOI:10.18345/iuturkiyat.560218
11. Nutting, H. C. Elliptical Conditional Sentences. 1921. *The Classical Weekly*. Vol. 14. № 12. P. 94–95. URL: <https://doi.org/10.2307/4388102> (дата звернення: 22.12.2024)

Slaston S. E. SEMANTIC AND SYNTACTIC STRUCTURES OF CONDITIONAL SENTENCES IN THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE

The article is devoted to the investigation of the semantic and syntactic structure of mental speech in the Crimean Tatar language. It is analyzed the specifics of conditional constructions, their grammatical organization, structural features and semantic meaning. The diverse attention is attached to the classification of conditional sentences depending on the type of condition and sense, the expression of causal-consequential relations, the realization of predicates, and the morphosyntactic means that depict conditionality.

Such type of sentences in the Crimean Tatar language represents a complex phenomenon with unique features within the general Turkic language system. The study examines the syntactic models of conditional constructions, particularly their variations based on the degree of probability of condition fulfillment: real, potential, and unreal. The role of tense-modal forms in the formation of conditional sentences is analyzed, as well as the ways of expressing hypotheticality and probability, along with the influence of context on the interpretation of conditional meanings.

The research is based on an analysis of textual material from different styles of the Crimean Tatar language, including literary works, publicism, and spoken discourse. A comparative analysis with analogous structures in other Turkic languages helps to identify both common features and unique characteristics of Crimean Tatar conditional forms. The obtained results contribute to a deeper understanding of the grammatical system of the Crimean Tatar language and its typological features.

The scientific article proposes a classification of conditional sentences in the Crimean Tatar language based on a structural-semantic approach. According to this implemented classification, five types of conditional sentences in the Crimean Tatar language are distinguished. Additionally, related grammatical phenomena are considered. Such composition of the study is explained by the fact that learners often face difficulties studying syntax, especially learning the Crimean Tatar language as a foreign language. This happens because conditional sentences in Turkic languages, including Crimean Tatar, despite their clear structural characteristics can carry different semantic meanings depending on the type of condition realized in the sentence.

Key words: conditional sentence, Crimean Tatar language, semantic-syntactic structure, typology, Turkic languages, grammatical organization.